

Вікторія Кордун

КОРДУН Вікторія Олександрівна — аспірантка кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Сфера наукових інтересів — російська та сучасна західна філософія XIX — XX ст.

ПИТИРИМ СОРОКІН ПРО ПРОЯВИ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА КОЛЕКТИВНОГО ПІДСВІДОМОГО У ПЕРІОДИ РЕВОЛЮЦІЙ У «МОВНИХ ТА СУБВОКАЛЬНИХ РЕАКЦІЯХ»

У статті аналізуються «мовні та субвокальні реакції» як феномени революційного буття; їх розглянуто як різновиди рефлексів. Ці терміни введено до наукового обігу Пителимом Сорокіним. Вчення про «мовні та субвокальні реакції» є складовою сорокінського концепту революції. Автор розглядає вчення про «мовні та субвокальні реакції» як складову рефлексологічної парадигми та психоаналізу. Вчення П. Сорокіна аналізуються у порівнянні з теоріями З.Фрейда та І. Павлова.

***Ключові слова:** мовні реакції, субвокальні реакції, соціальна революція, бунт, політична свідомість, колективне підсвідоме, колективне несвідоме, рефлекс.*

У 2005 році у Росії вийшов повний текст праці Пителима Сорокіна «Соціологія революції», що був задуманий видатним соціологом та соціальним філософом ще в охопленій громадянською війною Росії, доопрацьований ним у Чехії і, врешті, виданий у Сполучених Штатах у 1925 році [1]. На

сьогодні (перевидана у Росії) [2] вона є однією з найбільш відомих праць російського періоду наукової творчості вченого.

«Соціологія революції» розглядається переважно як праця суто соціологічна; поза увагою дослідників лишається філософсько-світоглядний зріз цього твору Питирима Сорокіна. **Актуальність теми нашого дослідження**, таким чином, полягає у розгляді теорії революції П.О.Сорокіна у історико-філософському контексті. **Мета нашого дослідження** — показати тісний зв'язок представлених в «Соціології революції» та супутніх джерелах ідей із філософськими ідеями та теоріями кін. XIX — поч. XX ст.

У своєму концепті революції П. Сорокін поставив за мету не лише показати феномен соціальної революції в цілому, але і розкрити зміст тих політичних процесів та явищ, котрі її супроводжують. Серед них особливу увагу вчений приділяє таким феноменам соціально-політичного життя як «мовні та субвокальні реакції (рефлекси)».

Деталізований розгляд феноменів «мовних та субвокальних реакцій» вченим зроблено як в російській, так і в американській версії «Соціології революції». Назви розділів, присвячених цим феноменам революційного буття збігаються («The transformation of «speech-reactions»» [1, с.41] «Деформация речевых рефлексов» [2, с.61]; за змістом вказані розділи також майже тотожні. Тим не менш, варто відзначити, що у «The Sociology of Revolution» Сорокін обмежує використання категорії «subvocal reflex» [1, с.349] у порівнянні з російським першоджерелом. Поняття «мовні та субвокальні реакції» об'єднано у загальну категорію «speech-reactions» [1, с.36], або без використання самої назви розкривається зміст цих феноменів, їх роль щодо інших рефлексів та вплив на поведінку людини — роль «The «beautifying» habits» — «прикрашання одягом» [1, с.40]. Тому і своєму дослідженні автор апелює переважно

до російськомовної (початкової) версії «Соціології революції».

Однак вперше до питання «мовних та субвокальних реакцій» вчений починає звертатися ще у період праці в есерівській газеті «Воля народу» в надрукованих там есе. На той момент сам термін «мовні та субвокальні реакції» ще не викристалізувався. Для аналізу даного феномену Сорокін використовує словосполучення «фетишизм слів» або «словесний фетишизм» [3, с.151]. Само слово (перш за все — породжені революцією неологізми) стає фетишем, що прирівнює людину-суб'єкта-революції до первісного дикуна. Революційні «мовні та субвокальні реакції» підміняють собою саму діяльність: «... из-за слов люди забыли самоё дело» [3, с.152], «Россия гибнет. Гибнет от слов. Со времён революции главным занятием родины стала грамматика. ... мы боремся с разрухой. Чем? Словами. И разруха растёт». Замість реальної дійсності людина доби революції починає жити в дійсності слів, а влада в суспільстві зводиться до «слів та резолюцій» [4, с.134].

Згідно теорії Сорокіна, революцією є який завгодно рух соціального незадоволення. До кола явищ, які трактуються ним як революції, цей дослідник відносить народні повстання (з широкою соціальною базою учасників), повстання рабів, селянські війни, заколоти феодалів, хрестові походи та навіть — рух за розповсюдження і впровадження християнства у Римській імперії; кожному з вказаних проявів революційності притаманне відповідне мовне забарвлення: «Пойдёт ли она [революция] под знаменем «Святой земли», «Утраквизма», «Короля», Социализма», «Интернационала», «Истинной веры», «Демократии», «Конституции» [2, с.383].

Ще у своїх статтях, що передували написанню та публікації його «Соціології революції», вчений наголошує на конкретно-історичному характері «мовних та субвокальних реакцій»: «в зависимости от конкретных исторических условий,

принимают разнообразные формы, от пляски святого Витта до революционной свистопляски», от эпидемических движений в Святую Землю для освобождения Гроба Господня, до движения идущих под лозунгом «кровушки нашей попили» [5, с.18].

Вчення про «мовні та субвокальні реакції» є складовою рефлексологічної парадигми Сорокіна. Звертаючись до вивчення соціального значення умовних та безумовних рефлексів, він продовжує традиції російської рефлексології (російського біхевіоризму), започатковані І.П. Павловим, який також звертає увагу на трансформацію рефлексів людини в умовах зміненого революцією соціального середовища. Праця І.П. Павлова «Рефлекс свободи» [6] надихає Сорокіна на пошук причин та наслідків соціальних революцій саме в цьому напрямку: «И.П. Павлов открыл существование особых «рефлексов свободы» если сам термин «рефлекс свободы» может показаться не вполне подходящим, то существование рефлексов, обозначаемых им, не подлежит никакому сомнению» [7, с.196].

Сорокін ототожнює поняття «рефлекс» та «інстинкт». Згідно його теорії, «мовні реакції» не є самостійними та самодостіними — в них лише знаходять своє віддзеркалення найбільш пригнічені на той чи інший момент революції інстинкти: «Если у массы ущемлены голодом и бедностью инстинкты собственности и пищевые инстинкты, — то успехом пользуются те идеологии, которые порицают собственность и богатство и стимулируют их захват и делёж» [2, с.301]. «Мовні та субвокальні реакції» стають за Сорокіним втіленням тієї ідеології, яка на той чи інший момент революції привалює.

Таким чином, «мовні та субвокальні реакції» за Сорокіним є вторинними, оскільки «Они — сила, главным образом оформляющая движение революционного пара; последний же заключается в ущемлении безусловных рефлексов» [2, с.383]. Для проявів певних «мовних та субвокальних реакцій»

потрібне пригнічення головних інстинктів (в першу чергу — безумовних). Так до найбільш грандіозних революцій в історії людства спонукало «Сильнейшее ущемление инстинктов группового самосохранения у 90% населения» [2, с.385]. Що ж стосується пропагандистських гасел, успіх вони матимуть лише тоді, коли вони корелюються із пригніченими інстинктами (рефлексами), в іншому випадку вони не торкаються соціальної свідомості мас та колективного підсвідомого і залишаються лише порожніми звуками.

Коріння популярності над-примітивних ідеологій та гасел («субвокальних реакцій») Сорокін вбачає у загальній «примітивізації» та «регресі психіки» [2, с.179], що є типовим явищем для кожної соціальної революції: «Идеология «левее всякого здравого смысла» имеет максимальные шансы на успех. И массы обычно идут за той идеологией, которая обещает наиболее неосуществимые «кисельные берега и молочные реки»» [2, с.178]. У кризові періоди маси відгукуються на ті гасла, які відображають нагальні потреби (угамування голоду, захист від насилля тощо). В обранні засобів досягнення мети індивід, що змушений існувати в умовах спотвореної революцією реальності, уподібнюється до первісної людини. Весь спектр цих методів та засобів Сорокін визначає як методи «прямої дії та прямого мислення» [2, с.179].

Разом з тим, пригнічення «мовних та субвокальних реакцій» має ті ж самі наслідки, що і пригнічення основних інстинктів людини: «Человек, чьи действия, в том числе речевые и субвокальные рефлексы, так или иначе стеснены, стремится преодолеть стоящие на его пути препятствия» [7, с.197]. Таким чином, «мовні та субвокальні реакції» за Сорокіним відіграють також роль рушія революції.

Один з головних парадоксів революції, на його думку, полягає в тому, що революція лише підсилює ті соціальні негаразди, проти яких вона спалахує. У ході революції

пригнічення інстинктів не долається, а лише підсилюється, в цьому відношенні «мовні та субвокальні реакції» (як різновид рефлексів) також не є виключенням. Отже, самі «мовні та субвокальні реакції» згідно вчення П.О.Сорокіна перетворюються на аналог рефлексів.

Під впливом спотвореної соціальної реальності відбувається і спотворення «мовних та субвокальних реакцій», оскільки вони складають ««зміст» того, що зветься «світоглядом», «ідеологією людини» [7, с.226]. Яскравим прикладом залежності цих мовних віддзеркалень соціального буття від головних інстинктів (перш за все — інстинктів безумовних) є зміна «мовних реакцій» під впливом голоду: «... в голодном состоянии (пока не устроился): «Советская власть невыносима и гибельна, в сытом (после получения пайка): «Не правда ли, налаживается хозяйство и порядок. Да, эксперимент тяжёлый, но здоровый и неизбежный» [7, с.223]. Таким чином, «мовні та субвокальні реакції» стають віддзеркаленням спотворення соціальної свідомості.

Водночас і самі «мовні та субвокальні реакції» відіграють для революції роль «causa efficiens» (рос. — «производящей причины») [2, с. 383] і виступають у ролі «рушії» революції: «Все крупные движения начинаются и идут под знаменем великих лозунгов «царства божия на земле», «братства, равенства и свободы», «демократии» и т.д. Последние являются крыльями, на которых поднимается, ширится и взлетает общественное движение» [1, с.459]. Зміст гасел та ідеологій революції, відповідно, залежить від конкретно-історичних умов, в яких вона розгортається, від особливостей ментальності її учасників тощо.

Згідно концепту революції Сорокіна, головне призначення «мовних та субвокальних реакцій» — цілеспрямоване запровадження їх до соціальної свідомості мас та колективного підсвідомого. В цьому

разі вони перетворюються на втілення соціальних ілюзій, штучно створених тією чи іншою політичною силою. З метою революційної пропаганди відбувається певне запозичення гасел — «субвокальних реакції», — висунутих дореволюційною владою: «Ряд прокламаций большевистской власти ... был в этом отношении точной копией прокламаций царского правительства» [2, с.257].

За таких умов «мовні реакції» починають виконувати ілюзорно-компенсаторну роль: захищати і свідомість індивіда, і свідомість колективну від жахиття оточуючого світу — світу Революції. Однак явище це має і зворотній бік: уявлення про революційне буття також стає ілюзорним, перекрученим; як наслідок — спотворення світосприйняття і світорозуміння: «В итоге — социальный паразит часто получает репутацию «общественного героя», бесполезный крикун и демагог — ореол «борца за свободу» [2, с.308].

«Мовні та субвокальні реакції» стають втіленням нездійснених, ілюзорних прагнень мас, висловлених в ході революції: «Революция с поразительной гениальностью умеет маскировать свои прозаические и ужасные дела великими словами и заставит людей судить о ней не по дела, а по словам» [2, с.308]. «Мовні та субвокальні реакції» — це слова та гасла, що входять до масового вжитку в умовах революційного буття, буття зміненого, спотвореного революцією. Саме вони — ці революційні неологізми та слова, що змінили свій початковий зміст, — допомагають «примірити» мораль та не сумісні з мораллю дії, обгорнувши їх у оболонку красивих фраз — форму, яку згодна прийняти масова свідомість. Вони щільно проростають не лише у свідомість мас, але і у колективне підсвідоме; починається масове використання «мовних та субвокальних реакції» часто — не у відповідності до самих дій та обставин дії: «Товарищ! Пролетарии всех стран соединяйтесь. Пошли ко мне домой, — обратилась ко мне раскрасневшаяся

девица» [8, с.90], «Революционный лозунг «Пролетарии всех стран соединяйтесь!» стал их [проституток] лозунгом в профессиональном смысле слова» [2, с.124]

«Припудрююча» роль «мовних та субвокальних реакцій» полягає і в тому, що вони здатні закамуфлювати аморальні дії, які не узгоджуються з офіційною ідеологією революції: «Девочки и женщины стали *открыто жить с теми, кто их кормил* (матросами, комиссарами). Появились даже специальные термины — «содкомы» и «совбары» («содержанки комиссаров» и «советские барышни») — для обозначения обширного класса таких любовниц» [2, с.124].

Учення про «мовні та субвокальні реакції» тісно пов'язане із сорокінською ідеєю «ілюзійнізму революції» [2, с.309]. Яскравим прикладом дії цього соціального закону Сорокін вважає революцію 1917р: «Миллионы за эти иллюзии заплатили жизнью» [1, с. 460]. «Мовні та субвокальні реакції» революції стають формою самообману, адже вони «... во-первых тысячу раз повторялись, а во-вторых, представляют собой только «пудру», прикрывающую факты, вовсе им не соответствующие» [7, с.415]. Урешті, сама Революція виступає у його вченні великою ілюзією, великою оманною людства: «Обещает много, но не даёт ничего... кроме пышных слов и иллюзий, требуя за них слишком высокую плату» [2, с. 319].

У ході кожної революції, особливо на її початку, висуваються найбільш очікувані населенням гасла. Однак на практиці відображені у «субвокальних реакціях» (прагненнях, мріях тощо) для широких мас населення не здійснюються: «... *ни одно из этих движений никогда не осуществляло в сколько-нибудь серьёзном масштабе выставленных идеалов*» [2, с.459]. Більш того, революційна реальність дуже часто дає зворотній результат: зuboжіння замість очікуваного підвищення рівня життя, диктат нової влади замість розширення свобод, «диктатура авантюристів» замість «диктатури

пролетаріату» деградація, «перетворення socius'а на тварину», «зростання біологізації» людини замість її духовного піднесення [2, с.310-311].

Розбіжності між «субвокальними реакціями» і революційною дійсністю найбільш детально показано Сорокіним на прикладі російської революції 1917 р., спостерігачем і учасником якої був він сам. Тим не менш, учений не обмежується констатацією подій лише цієї революції, а шукає відповідні закономірності у революціях минулого. Такій підхід властивий сорокінському концепту революції у розгляді всього спектру причин цього соціального феномену, явищ, породжених соціальними революціями, безпосередніх і віддалених їх наслідків.

Висновок вченого невтішний: «... этот отрицательный результат [невідповідність гасел революції її результатам] дают все глубокие революции, независимо от того, была ли заменена революционная власть контр революционной или нет» [2, с.318].

Відзначає Сорокін і подвійність впливу «мовних реакцій» на суспільну свідомість, а також — подвійність наслідків їх впливу. Гасла, які спрямовані стримати, пригальмувати соціальний вибух, на практиці лише прискорюють його на тлі загального пригнічення рефлексів «підкори» та «самозбереження». Так патріотичні гасла, що закликали народ Російської імперії вести переможну війну, не підкріплені суттєвими перемогами російських військ в ході Першої Світової війни, не мали успіху, а заклики до соціального замирення в умовах соціальної кризи виявилися «розгальмовуючим», а не «гальмуючими» [2, с.79]. Разом з тим «мовні та субвокальні реакції» спонукають до агресії по відношенню до тих осіб, класів тощо, в яких маси вбачають винуватців соціальних негараздів. За таких умов агресія мас може бути скеровано використана проти певних державних та політичних діячів або політичних сил.

Попри своє негативне ставлення до революцій та їх наслідків у цілому, позитивним боком упровадження «мовних та субвокальних реакцій» у свідомість індивіда і має за Сорокіним є те, що «В результате пережитых событий значительно расширился и умственный кругозор народных масс. Теперь с крестьянином вы можете говорить о многом, иногда о довольно специальных вопросах (валюта, концессии и т.д.)» [2, с.526].

Підвищення рівня політичної свідомості в роки революції проявляється на думку П.О. Сорокіна у розумінні залежності власної долі від долі своєї держави, своїх суспільства та народу: «Психология «моя хата с краю теперь едва ли возможна» [2, с. 527]. За цих умов кожен з громадян стає співучасником політичного життя країни, адже «... сама историческая обстановка повелительно возбуждает самостоятельность населения, его инициативу, активность, сознание» [2, с.527].

Що стосується діалектики «мовних та субвокальних реакцій» в ході революції, вона за Сорокіним проявляється у відторгненні тих неологізмів, ідеологій, гасел революції, які на початку соціального вибуху віталися масами, спонукали маси до активних дій: «То, от чего они [массы] ждали улучшения жизни, даёт им ухудшение, от чего ждали сытости — даёт голод .... Отсюда — естественный и неизбежный поворот в идеологии и убеждениях масс» [2, с.303].

Розчарування у результатах революції призводить до відторгнення популярних на першій стадії революції гасел та масово вживаних «мовних реакцій»: «Теперь и в трамвае, и в собраниях вы сплошь и рядом на название «товарищ» слышите: «Какой я ваш товарищ, убирайтесь со своим «товарищем» к чёрту!» [2, с.490].

Для такого відторгнення нав'язаних у ході революції (і особливо — після її перемоги) «мовних та субвокальних реакцій» має відбутися настільки сильне пригнічення базових

рефлексів (особливо — інстинкту самозбереження), яке вилилося б у втрату почуття страху перед репресіями. Але якщо у ході революції ці гасла не встигають «виявити власне банкрутство», подібної зміни у громадських настроях може і не відбутися [2, с.303].

Гасла революції, що сприймаються масами як революційні і всіляко заохочуються в ході революції, після її перемоги стають забороненими по відношенню до нової влади (влади, що перемогла), розцінюються нею вже як контрреволюційні, а самі революційні лідери перетворюються на реакціонерів: ««Старые «души» оказались из них вынутыми и вместо них вложены были ухудшенные «души» неограниченных деспотов и полицейских» [2, с.257].

Таким чином, на протязі революції відбувається «коливання ідеологій та настроїв» [2, с.303], це відбувається як згори (скеровано) так і знизу (стихійно).

Усамоулученні Птитирима Сорокіна про «мовні та субвокальні реакції» простежується з одного боку рефлексологічна спрямованість його концепту соціальної революції, притаманна творам вченого у 20-і рр. в цілому, з іншого — вплив вчення З.Фрейда про «обмовки» як віддзеркалення підсвідомого. Однак, суттєві відмінності у сорокінській трактовці «мовних та субвокальних реакцій» у порівнянні з «обмовками за Фрейдом» полягає у двох принципових моментах. По-перше: у Сорокіна відсутнє фрейдівське чітке розмежування «свідомого», «підсвідомого» та «надсвідомого» [9, с.13], по-друге — «мовні та субвокальні реакції» розглядаються не на рівні свідомості або підсвідомості окремого індивіда, а на рівні свідомості колективної та колективного підсвідомого [1, с.19]. Водночас «мовні та субвокальні реакції» стають для нього «індикаторами» закріплення нових соціальних явищ у колективній свідомості та підсвідомості [1, с.41].

Із вище сказаного можна зробити висновки: ідея «мовних та субвокальних реакцій», сам цей термін є новацією видатного

російсько-американського вченого, запровадженої ним до наукового обігу. Вчення Питирима Сорокіна про «мовні та субвокальні реакції» відображає вплив широкого спектру філософських теорій від російської рефлексології (російського біхевіоризму) і концепцій, присвячених поведінці натовпу, до психоаналітичного напрямку.

Разом з тим, трактування Сорокіним феномену «мовних та субвокальних реакцій» виходить за межі вказаних концепцій. Так вчений розглядає «мовні та субвокальні реакції» як віддзеркалення тих соціальних ілюзій, заради яких і розпочинаються соціальні революції. «Мовні та субвокальні реакції» завжди мають конкретно-історичний характер та відображають ментальність суб'єктів соціальної революції (народів, націй, соціальних верств тощо). Вони є індикаторами закріплення у масовій свідомості (колективному підсвідомому) нових соціальних явищ та процесів, породжених революціями, та індикаторами трансформації соціальної свідомості (колективного підсвідомого) під впливом зміненого революцією соціального буття.

Похідні від базових інстинктів (рефлексів) людини, «мовні та субвокальні реакції» перетворюються на самостійні чинники людської поведінки, стають рушіями поведінки суб'єктів революції. Вони можуть виникати як стихійно (знизу), так і запроваджуватися до політичної свідомості та колективного підсвідомого скеровано (згори). В останньому випадку «мовні та субвокальні реакції» стають засобами впливу на соціальну свідомість та підсвідоме, перетворюються на знаряддя контролю за поведінкою мас та індивіда у періоди соціальних потрясінь (революцій).

Література

1. Павлов *И.П.* Рефлекс свободы / *И.П.Павлов, М.М.Убергриц* // Рефлекс свободы. — СПб.: Питер, 2001. — С. 75 — 80. — (Серия: Психология-классика).

2. *Сорокин П.А.* Социология революции / Питирим Сорокин. — М.: Территория будущего — РОССПЭН, 2005. — 702 с. [Университетская библиотека Александра Погорельского].
3. *Сорокин П.А.* Словесный фетишизм революции / П.А. Сорокин // Заметки социолога: социологическая публицистика (Сочинения). — Спб.: Алетейа, 2000. — С. 151 — 153. [Серия: Российские социологи].
4. *Сорокин П.А.* Опыянение от слов / П.А. Сорокин // Заметки социолога: социологическая публицистика (Сочинения) — Спб. Алетейа., 2000. — С. 134 — 135. [Серия: Российские социологи].
5. *Сорокин П.А.* Голодание и психические переживания / Сорокин Питирим // Психиатрия, неврология и экспериментальная психология. — 1922. — Вып.1. — С.4 — 21.
6. *Сорокин П.А.* Голод как фактор / Питирим Сорокин. — М.: Академия, 2003. — 683 с. — [Ин-т социологии РАН. Междунар. ин-т П.Сорокина — Н.Кондратьева].
7. *Сорокин П.А.* Долгий путь: [автобиографический роман] / Питирим Сорокин. — Сыктывкар: Шинас, 1991. — 304 с.
8. *Фрейд З.* Я и Оно / Зигмунд Фрейд: [Пер. с нем. В.Ф.Полянского]. — М.: Метгэм, 1990. — 56 с.
9. *Sorokin P.A.* The Sociology of Revolution / The Sociology of Revolution by Pitirim A. Sorokin. Philadelphia & London: J.B. Lippincott C°, 1925. — 428 p. — (Lippincott Sociological series).

Питирим Сорокин о проявлениях политической сознательности и коллективного подсознания в периоды революций в «речевых и субвокальных реакциях»

В статье анализируются «речевые и субвокальные реакции» как феномены революционного бытия; они рассматриваются как разновидности рефлексов. Данные термины введены в научный оборот Питиримом Сорокиным.

Учение о «речевых и субвокальных реакциях» является составляющей сорокинско-го концепта революции. Автор рассматривает учение о «речевых и субвокальных реакциях» как составляющую рефлексологической парадигмы и психоанализа. Теория П.Сорокина анализируется в сопоставлении с теориями З.Фрейда и И.Павлова.

Ключевые слова: речевые реакции, субвокальные реакции, социальная революция, политическое сознание, коллективное подсознательное, коллективное бессознательное, рефлекс.

Pitirim Sorokin about proyavlenih political consciousness and collective subconsciousness in a period of revolutions in the reactions «vocal and subvocal»

This article about a speech and subvocal reactions as phenomena of revolutionary life. They are considered as a version of reflexes. «The speech and subvocal reactions» as the scientific terms are entered Pitirim A. Sorokin's. The doctrine is a component Sorokin's concept of revolution. The author of given article considers the doctrine about the speech and subvocal reactions as a component of a reflexological paradigm and psychoanalysis. The author analyzes this doctrine of Sorokin in comparison with theories of Ivan Pavlov and Zigmund Freud.

The keywords: speech-reactions, subvocal reactions, social revolution, revolt, political consciousness, collective subconscious, collective unconscious, reflex.

Надійшла до редакції 4.05.2009 р.